

THE ONTOLOGICAL CONCEPT OF TIME AND ITS ROLE IN HUMAN LIFE: PHILOSOPHICAL, HISTORICAL, AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

Iroda Mamarajabova

PhD, Senior lecturer

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: time, significance of time, ontology, time, historical time, space, interconnection of time and space, philosophy, the role of time in human life, time and cognition, personal experiences of time.

Received: 10.01.24

Accepted: 12.01.25

Published: 14.01.25

Abstract: This text analyzes the deep philosophical and ontological interpretation of the concept of time. Time is not only a superficial notion but also a factor that shapes humanity's understanding and experiences, reflecting the internal structure of time. The passage highlights the passage of time, its impact on humans, its interrelations, and its historical, philosophical, and psychological aspects. The author describes time as a phenomenon intrinsically linked to space, as well as emphasizing the role of time in human life, its necessity, and the needs it addresses. Especially, understanding time and the relationship with it shapes human cognition. Grasping the significance of time and recognizing its influence on human decisions becomes a crucial factor in life.

ВАҚТНИНГ ОНТОЛОГИК ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ИНСОН ҲАЁТИДАГИ РОЛИ: ФАЛСАФИЙ, ТАРИХИЙ ВА ПСИХОЛОГИК АСПЕКТЛАР

Ирода Мамаражабова

PhD, катта ўқитувчи

Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: вақт, вақтнинг аҳамияти, онтология, замон, тарихий вақт, макон, вақт ва макон ўзаро алоқаси, фалсафа, вақтнинг инсон ҳаётидаги ўрни, вақт ва тафаккур, вақтнинг шахсий тажрибалари.

Аннотация: Мазкур матнда вақт концепциясининг чуқур фелсефий ва онтологик талқини таҳлил қилинади. Вақт фақат юзаки тушунча эмас, балки инсониятнинг тушунча ва тажрибаларини шакллантирувчи, замоннинг ички

тузилишини акс эттирувчи омил сифатида кўриб чиқилади. Матнда вақтнинг ўтиши, унинг инсонга таъсири, ўзаро алоқаси ва унинг тарихий, фалсафий ва психологик аспекти ёритилади. Ёзувчи вақтни макон билан узвий боғлиқ феномен сифатида тасвирлайди, шунингдек, вақтнинг инсон ҳаётидаги ўрни, унинг зарурлиги ва эҳтиёжларига эътибор қаратилади. Айниқса, вақтни англаш ва вақтга бўлган муносабат инсониятнинг тафаккурини шакллантиради. Вақтнинг аҳамиятини тушуниш, унинг одамларнинг қарорларига таъсирини англаш ҳаётдаги муҳим омилга айланади.

ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ ВРЕМЕНИ И ЕГО РОЛЬ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА: ФИЛОСОФСКИЕ, ИСТОРИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Ирода Мамаражабова

PhD, старший преподаватель

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: время, значение времени, онтология, время, историческое время, пространство, взаимосвязь времени и пространства, философия, роль времени в жизни человека, время и познание, личный опыт времени.

Аннотация: В данном тексте анализируется глубокая философская и онтологическая интерпретация концепции времени. Время рассматривается не только как поверхностное понятие, но и как фактор, формирующий восприятие и опыт человечества, отражающий внутреннюю структуру времени. В тексте рассматриваются течение времени, его влияние на человека, взаимосвязи и его исторические, философские и психологические аспекты. Автор описывает время как явление, неразрывно связанное с пространством, а также акцентирует внимание на роли времени в жизни человека, его необходимости и потребностях. Особенно понимание времени и отношение к нему формируют человеческое восприятие. Понимание значимости времени и осознание его влияния на решения человека становится важным фактором в жизни.

КИРИШ

Вақт концепти шунчаки юзаки тушунтириш элементи ва воситаси эмас, балки вақт муҳим ёки онтологик аҳамиятга эга бўлган талқиннинг ички кўламига айланиши керак.

Ўқувчиларнинг вақт саводхонлигини тарбиялаш жараёнида вақтнинг ўзига ҳам эътибор қаратиш лозим. Вақтнинг аҳамияти, вақтнинг билувчига таъсир этувчи омилларини ҳисобга олган ҳолда ва ҳоказо, тарихий вақтни турли нуқтаи назардан тушунишни таъкидлашимиз керак. Бироқ ўқувчиларнинг вақт ва макон тушунчалари каби бешта асосий сифат талабларига жавоб беришлари жуда қийин. Ўқитувчилар раҳбарлигида улар таълим жараёнида ҳис-туйғу ва ақл-идрокнинг интеграциялашувини, саёз ўрганишдан чуқур ўрганишгача бўлган, чуқур билим олишгача бўлган интеграцияни амалга оширишлари керак бўлади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Вақт пулга ўхшайди - уни кераксиз сарфламасангиз кифоя,- дейди олимлар. Мадомики, вақт замон экан, замонавийлик замонга ўхшаб қолишдир. Бизнинг уч ўлчамли дунёда ҳар бир қарорни замон беради, кечаги фармон бугун жон беради. Биздаги тасаввур ходисаларни вақт ва макон чекловларидан халос қилади. Шу ўринда ўхшатиш қилиш лозимки, гарча Исо алайҳи салом чормих қилинмаган эса-да, Инсон Ўғли ҳар кун ҳақиқат михланади; ўтмиш оёқларни парчинлайди, келажак эса қўлларни тортади.

Фараз қилайлик, ҳамма нарса йўқолган бўлса ҳам, ҳали ҳам бир нарса бор, бу – келажак. Жой эса, вақтнинг бир лаҳзаси. Ҳар бир тежамкорлик охир-оқибат вақтни тежашдир. Ишни вақтида бажариш бу темирчи босқонидаги темирни иссиқ уришидир. Ўтмиш инсон қалбининг ватани дейишади. Яқин атрофдаги чўғ узокдаги қуёшдан ҳам ёмонроқ ёниши мумкин.

Аслида ўтмиш ва келажак йўқ; фақат ва фақат битта чексизлик бор. Инсон бугун ўз келажagini яшайди. Мен ҳеч қачон келажак ҳақида ўйламайман дейдиган одам баъзи маънода ҳақ, чунки у жуда тез келади. Келажакка эришсак, унинг манзараси олдиндан чизилган экан, деб қоламиз.

Вақт албатта из қолдиради, чунки ҳар бир дақиқанинг ўз ҳукми бор. Шу маънода ўтмишимизнинг давоми бўлса, келажак бизники.

Вақт концептининг энг катта муаммоси бу гарчи биз келажакка бормасак ҳам, келажак бизни тортади. Вақтни ушлаб қолиш бу паром вагонда кетаётиб дарёдаги балиқни олиш билан баробар. Ўз вақтида бажарилмаган иш доимо тугалланмаган ҳолда қолади. Вақт яширин бўлган ҳамма нарсани очиб беради ва аниқ бўлган ҳамма нарсани қамраб олади. Ҳатто вақтдан дам олиш учун ҳам вақт керак. Шу маънода агар дам олишни истасангиз, вақтингизни беҳуда сарфламанг. Ўтмиш хотираларда, келажак эса орзуларда яшайди. Ҳеч нарса биз ўзгармас деб ҳисоблаган ўтмишдагидек тез ўзгармайди.

Вақт шунчалик азиз бўлишига қарамай ҳеч ким бир-бирини “Вақтингиз муборак бўлсин” деб қутламайди. Ўтмиш ва келажакни фақат бугунги кун нурида кўриш мумкин.

Биз ўтмишдан кулни эмас, оловни олиб ташлашимиз керак. Вақтини беҳуда ўтказган киши бахтини йўқотади. Энг хавфли ўғри - бу вақт ўғриси. Вақт тугал, ҳар даврнинг ўз қондаси бор, ҳар замоннинг қалами бор. Шу маънода бевақт гуллаган орзулар тўхтамайди. Кечаги кун тарих, эртанги кун сир, бугун эса совғадир. Вақт концептининг ўрганмаган жиҳати бу “Мен вақт ўтказдим, энди эса вақт мени ўтказмоқда” ҳикматидир. Агар “кеча” ва “бугун” ўртасида кураш бўлса, мағлуб “эртага” бўлади. Вақтни ўлдириш энг қиммат ўйин-кулгидир.

Вақт яширин бўлган ҳамма нарсани очиб беради ва аниқ бўлган ҳамма нарсани қамраб олади, - дейди Софокл. Сабр ва вақт куч ва эҳтиросдан кўра кўпроқ нарсани қилади. Муҳаббат олови вақт ўтиши билан сўнган бўлса-да, хотиралар учкунлари ҳар сафар уни қайтадан ёндиради. Вақт эса яраларни даволайди.

Қийинчиликлар биз ўз вақтида бажармайдиган осон ишларнинг тўпланишидан келиб чиқади. Агар кераксиз иш қилсангиз, агар вақт қолса, қайси бири муҳим дейилса вақт ажратилмагани муҳимдир. Вақт пулга ўхшайди кераксиз сарфламасангиз ҳаммаси кифоя, яъни етиб беради – дейди Конфуций. Унинг Тагор эса “Бўш вақт йўқ, фақат беҳуда вақт мавжуд” дейди. Бошқалар эса сиз билан вақт ўтказишга тайёр бўлмаган одам билан вақт ўтказманг, дейишади. Тақвим ҳамма учун бир хил бўлса-да, вақт ҳар кимнинг ичида ҳар хил ҳаракат қилади. Кеча бугун, аслида ўзгарган ягона нарса бу вақт. “Вақт жимгина арралаётган арра” - дейди немис мутафаккири Иммануел Кант.

Ҳақиқат замоннинг ягона қизидир. Агар сиз бошлаш учун энг яхши вақтни кутсангиз, умуман бошламаслигингиз мумкин. Ҳозир бошланг, ҳозир турган жойингиздан, бор нарсангиздан бошланг, дейишдан бошқа керакли маслаҳат бермайди илмий тадқиқотлар натижаси. Асосийси, ақлли бўлиш эмас, балки ақлни тўғри жойда ва ўз вақтида ишлата билишдир. Дунёда энг қимматли йўқотик бу вақтдан бошқа нарса эмас, дейди Теофраст. Аҳмоқлар ўғриларнинг энг ёмони, чуқни улар сизнинг вақтингизни ва қувончингизни ўғирлашади, - дею таъкидлайди Бенжамин Франклин. У яна мужоваранинг ушбу қайноқ нуқтасида “Мен болалигимда дўстларим билан ўйнаган кунларга қайтгим келади, лекин энди вақт ўша вақт эмас” дейди. Шу маънода вақтни ўлдириш - ўзини ўлдириш билан тенг.

Агар ўтмишимизнинг давоми бўлса, келажак бизники. Вақт ўтганини билганлар кўпроқ қайғурадилар. Бир соат вақтни ҳам беҳуда сарфлашга журъат этган одам, у ҳаётнинг маъносини тушунмаганлигини англатади.

Баъзи умидлар бошқа вақтлар учун сарфланади. Кетиш вақти бўлса, "тўхта" деманг; вақт ўтган бўлса, "қайтиш" деманг; ва иштиёқ тугаса "яна" дейишдан фойда йўқ. Баъзан синдирдим, кўп марта синдирдим, лекин ҳеч кимни йўқотмадим, фақат вақти келганда таслим бўлишни билардим, дейдилар. Вақт бизни унутишга мажбур қилмайди, у ўтиб

кетади. Одамлар бир-бирларини билишлари учун энг яхши вақт, улар ажралишларига энг яқин бўлган вақтдир.

Вақт ўтиши билан одамлар ўтган нарсаларни қайтариб берадиган вақт эмаслигини тушунишади. Чунки вақт, эҳтимол, ишонилган энг катта ёлғондир. Аслида, ҳар бир инсон роман ва бир оз қаҳрамон. Шундай вақт келадики, у фақат орзуларни эмас, балки вақт сарфлайди. Бу ҳаётда “истак”дан кўра “яхши нарсалар” кўп. Чунки вақтни орқага қайтариш учун соат қўллари билан ўйнаш фойда келтирмайди. Жамият таназзули ушбу параллел чизиқлар устида бўлади: тўғри одам, нотўғри вақт ва тўғри вақт, нотўғри одам. Ҳаёт доим шундай ўйинлар устига қурилади. Кутиш мумкин бўлган ҳамма нарса ўз вақтида келади, - дейди Оноре Де Балзак.

Вақт кечиктирилса ва натижа кечикса ҳам, сабр қилган киши албатта ғалаба қозонади. Вақт- теварак оламнинг узвий қисми бўлиб, барча нарса ва ҳодисалар жараёнини, давомийлигини ва ҳолатлар алмашувини характерлайди. Вақтга аниқ таъриф йўқ. Чунки, таъриф бергунимча ҳолатлар алмашиб, у жойидан бироз силжиган бўлади. Албатта, олдинга силжийди, жараён этади. Вақт макон билан узвий боғлиқ. Чунки, ҳар қандай мавжудликнинг феномени –замон ва макондир. Сулаймон (а.с.) хассасини қурт еб қулатиб девларни огоҳ қилганидек, вақт ҳам борлиққа ва ўзимизга таъсир этиб бизни доим огоҳлантиради. Яъни демокчимизки, вақт ўз-ўзича моддий ўзгаришлардан ёки ҳаракатдан айри ҳолда мавжуд бўлмайди. Вақт борлиқнинг озукаси, емиши ёки аксинча борлиқ вақтнинг озукаси... Ер соати, яъни яшаш вақтимиз бир ўлчовли бўлиб, фақат бир томонга, олдинга қараб боради. Вақтнинг моддий тизимлардаги узунлик, ассимметрия, ноциклик яъни қайтарилмаслик, боғланганлик узлуксизлик каби хоссалари бор. Кўп аҳли дониш-файласуфлар бу узлуксизликка қараб вақтнинг чексизлиги шуки, моддий дунёни жараён этишининг боши йўқ, охири ҳам бўлмайди, деган нотўғри тушунчага келганлар. Ҳар бир инсоннинг яшаш ва ўлиш вақти бор. Шу маънода вақт ўтмайди, биз ўтамыз. Вақт энг катта вақтни йўқотиш бўлиши мумкин. Ўлим - бу вақтни бузадиган нуқта. Фарзандларни вақтимизга қараб эмас, келажакка қараб тарбиялаганимизда эди, улар жуда буюк инсонлар бўлиб етишарди. Замонавийлик - маънавият даври мослаштирилган, лекин ҳали ҳам вақт синовидан ўтган чиқмаган юқори қатламдир, -дейди Абу Турхон.

Вақт дарҳақиқат бахсли масала бўлиб келган. Беркли, Давид Юм, Мах сингари олимлар вақтнинг объектив характерини тан олмай, аксинча уни шахсий онгнинг моҳиятига боғлайдилар. Бу билан уларга қайсидир маънода Эйнштейн ворисига ўхшамоқда. Ньютон ва унинг замондошлари эса вақтни материя билан ҳаракатга боғлиқ бўлмаган ҳодиса, деб қарадилар. Бу қараш антик замон файласуфлари Демокрит, Эпикур маконни бўшлиқ билан бир хил нарса қилиб кўрсатганларига ўхшаш, яъни атомистик

назариялари шундай эди-ки, вақт борлиқ бўлсаю бўлмаса бир маромда ўтаверадиган ҳодиса деганлар. Эйнштейннинг қарашлари эса нафақат вақтга муносабатни, балки физика фанини ўзгартириб юборди.

Кўп олимлар вақтни борлиқнинг ташқи намоён бўлиш шакли ҳам, деганлар. Жумладан, Исаак Ньютон мутлоқ вақтнинг ташқи ва нисбий шартларини исботлаган. Тушунчамизга кўра, вақт билан макон бирлиги ҳаракатда юзага келади. Нисбийлик назариясидаги тўрт ўлчамли геометрияда уч ўлчовли маконнинг физик ҳодисаларини текширишда асос қилиб тўртинчи ўлчов сифатида **вақт** олингандир. Альберт Эйнштейн нисбийлик назариясининг бирламчи ғояси аслида вақт тушунчасининг тагига етиш, шаккоклик бўлса-да, уни бўйсундириш эди. Эйнштейн айтадики, вақт ўз-ўзича материядан ажралган ҳолда мавжуд бўлмасдан балки, у билан универсал алоқада бўлиб, маконнинг нисбий томонлари сифатида рўй бериши мумкин. Вақтнинг ўтиши ва жисмларнинг кўлами уларнинг ҳаракат тезлигига боғлиқ. Тўрт ўлчамли алоқадорликнинг тизими ёки геометрик хоссалари модда массаларининг йиғилишига ва улар келтирган тортилиш майдонига қараб ўзгариб туради. Ҳақиқий санъат асари олдида вақт кучсиздир. Илм яхши кунларда бойлик, ёмон кунларда паноҳ ва яхши раҳбардир. Эркак ҳақиқатан ҳам уни ўйлайдиган ҳеч ким қолмагандагина ўлади.

Шу маънода агар ҳаётингизни севсангиз, вақтингизни беҳуда сарфламанг. Чунки вақт ҳаётнинг ўзи, дейди - Бенжамин Франклин. Вақт - буюк ўқитувчи, лекин афсуски, у барча ўқувчиларини ўлдиради. Биз ўтмиш, ҳозирги ва келажакка бўлинган вақт даврларида яшаймиз, деб ўйлашади. Бироқ, бизда "ўтмиш" тушунчасига эга бўлган ягона сабаб - маълум воқеаларни хотирамизга қўйишдир. Биз келажак билан боғлиқ воқеаларни эслай олмаймиз. Шунинг учун биз ҳали ўзимиз билмаган бу ҳодисаларни "бўлаётган", "келажакда содир бўладиган" ҳодисалар сифатида қабул қиламиз. Ваҳоланки, ўтмиш биз учун қанчалик яшаб, бошдан кечирилган ва қўрилган бўлса, келажак ҳам шундай яшаб келган. Бироқ, биз бу воқеаларни билмаймиз, чунки улар бизнинг хотирамизга берилмайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Франклин, Б. (1750). Тиме анд итс валуе. Пҳиладелпҳиа, ПА: Франклин Пресс.
2. Кант, И. (1781). Сритикуе оф пуре реасон. Берлин: Фриедрич Нисоловиус.
3. Тагоре, Р. (1916). Тҳе гарденер. Салсутта: Масмиллан.
4. Тургенев, И. (1862). Фатҳерс анд сонс. Мосcow: Пантелеев Публишинг Хоусе.
5. Эйнстеин, А. (1916). Релативитий: Тҳе спесиал анд генерал тҳеорий. Лондон: Метхуен.
6. Хуме, Д. (1739). А трeатисе оф хуман натуре. Лондон: Жоҳн Ноон.
7. Балзас, Х. де. (1834). Эугéние Грандет. Парис: Мичел Лёвй Фрèрес.
8. Айтматов, С. (2005). Тҳе вҳите саил. Бишкек: Билим.
9. Берклеий, Г. (1710). А трeатисе сонсернинг тҳе принциплес оф хуман кнoвледге. Дублин: Принтед фор тҳе аутҳор.